

Ganzenjacht en verantwoord faunabeheer

door Hugh P. Gallacher

Het gansknuppelen was eertijds een populair volksvermaak, waarbij de deelnemers, gezeten op een paard of in een boot, de kop van een aan de poten hangende levende gans probeerden af te knuppelen. In een klein aantal Limburgse dorpjes wordt dit onsmakelijk bedrijf nog steeds uitgevoerd – zij het met een vooraf gedode gans.¹⁾ Voor het overige behoort deze barbaarse sport gelukkig tot het verleden. Helaas echter blijken wij mensen de ganzen toch niet met rust te kunnen laten. Nog steeds worden – ook in Nederland – deze dieren misbruikt ter wille van een sensationele tijds-passering. Naar schatting zo'n 5000 ganzen per jaar vallen onder het geweervuur van sportjagers, en misschien wel een even groot aantal wordt aangeschoten en sterft onopgemerkt.

Bij de jagers staat de gans hoog aangeschreven, want zijn spreekwoordelijke waakzaamheid en schuwheid maken hem een moeilijk te treffen 'stuk'. De gans verschaft, zoals de Engelsen het uitdrukken, 'a good sport'. Maar waar ganzen niet worden bejaagd, ziet men dat de vogels van nature helemaal niet schuw zijn en het gezelschap van mensen niet mijden. Hoe wrang is het dan te moeten constateren: 'de jacht op ganzen lijkt aantrekkelijk omdat men denkt dat de vogels zo schuw zijn, doch in werkelijkheid zijn zij alleen maar zo schuw, omdat zij zo zwaar bejaagd worden'.²⁾ Als morgen de ganzenjacht zou worden verboden, zouden wij overmorgen kunnen genieten van de aanblik van deze fraaie en uiterst interessante dieren zonder onszelf ingesloten te moeten houden in auto's en zonder moeizame kruippartijen achter dijkes te moeten ondernemen: frank en vrij zouden wij de ganzen kunnen observeren als koolmezen in de tuin.

Wat zou er nog meer veranderen wanneer het gansschieten zou worden afgeschaft? Er zou een einde komen aan de landbouwschade die het gevolg is van de jacht. Want in weerwil van het feit dat de bejaging van ganzen noodzakelijk heet te zijn ter *voorkoming* van overlast, is in bepaalde gevallen van overlast de jacht juist de

oorzaak: het geschiet vormt immers een belangrijke bron van verstoring en dwingt de dieren zich samen te trekken in afgelegen gebieden, met als gevolg dat ter plaatse een onnatuurlijk hoge concentratie optreedt, waardoor er ook de begrazingsdruk abnormaal hoog wordt.

Wie beweert dat de schade die dan wordt toegebracht aan landbouwgewassen, moet worden tegengegaan door het opvoeren van de bejaging, houdt er wel heel aparte ideeën over schadepreventie op na. In 1960 is in het poldergebied bij Damme aangetoond dat het ook anders kan: onmiddellijk nadat men er met de ganzenjacht was gestopt, verspreidden de ganzen zich over een groter gebied en nam de begrazingsdruk aanzienlijk af.

Het oog ziet altijd van zich af. Dat ganzenjacht landbouwschade veroorzaakt, zal men van de jagers zelf dus nooit horen. Evenmin dat ganzen in bepaalde gevallen juist heel nuttig kunnen zijn voor de landbouw. Toch is het een feit dat Rietganzen en Grauwe Ganzen zich te goed plegen te doen aan valaardappelen en bietenresten, en dat dit oogstafval de cystenaaltjes *Heterodera rostochiensis* en *H. schachtii* – de veroorzakers van respectievelijk aardappel-moeheid en bietenmoeheid – bevatten.³⁾

Vast staat ook dat berichten over ganzenschade aan wintergraan door wetenschappelijk onderzoek niet bevestigd kunnen worden: zo leverde een in het Schotse Perth door Grauwe Ganzen en Kleine Rietganzen sterk begraasde akker met wintertarwe een oogst-opbrengst van 5,8 kg/ha op, terwijl een vergelijkbare onbegraasde akker 5,5 kg/ha opbracht.

Sterker nog, verschillende studies wijzen erop dat door ganzen begraasde akkers juist een hogere opbrengst kennen: in Virginia (USA) bijvoorbeeld leverden door Canadese Ganzen zwaar begraasde terreindelen 28,7 hl/ha wintertarwe, terwijl minder begraasde terreindelen 21,8 hl/ha en onbegraasde delen 15,7 hl/ha opbrachten.⁵⁾ De oorzaak van de gunstige invloed van ganzen op de oogstresultaten is waarschijnlijk gelegen in het gunstige effect dat

Jager met kolganzen.

Rietganzen.

betreding en bemesting hebben op de kwaliteit van bodem en vegetatie.

Hiermee wil overigens niet gezegd worden dat ganzenschade onbestaanbaar is. Er kunnen zich wel degelijk omstandigheden voordoen waaronder ganzen overlast teweeg brengen. Behalve door de jacht kan de begrazingsdruk namelijk ook o.i.v. locale factoren of uitzonderlijke weersomstandigheden oplopen. Ganzen dood- of aanschieten is echter een inadequate methode ter verlaging van de begrazingsdruk, zolang er genoeg vreedzame en meer effectieve middelen zijn om ganzen te verjagen – zoals bijvoorbeeld het plaatsen van wapperende voorwerpen en het in werking stellen van knalapparaten.

Uit Engeland is het begrip 'farming strategy' afkomstig, waarmee men bedoelt dat kwetsbare gewassen bij voorkeur gekweekt worden op plaatsen die voor ganzen onaantrekkelijk zijn (in de nabijheid van gebouwen en wegen) en

op tijdstippen waarop geen grote ganzenconcentraties aanwezig zijn.⁶⁾ Momenteel wordt op Texel succesvol geëxperimenteerd met het spannen van draden over de akkers, die de landbouwmachines niet belemmeren, maar die de Rotganzen verhinderen neer te strijken.

Enige jaren geleden is door het ministerie van CRM de hoeve Zeeburg aangekocht, waardoor het mogelijk is geworden een gebied ter grootte van 50 ha gedurende de winter speciaal voor de foeragerende ganzen te bestemmen. Het blijkt dat de ganzen snel in de gaten krijgen waar zij wel en waar zij niet welkom zijn.

Ook in Friesland is men bezig ganzen op bepaalde plaatsen aan te trekken en hoopt men aldus de meer kwetsbare terreinen te sparen. Zo worden in het najaar stukken land kunstmatig onder water gezet die dienen als rust- en slaapplekken voor ganzen.

Freedt hier en daar toch enige overlast op, dan bestaat er altijd nog de mogelijkheid voor de betreffende landbouwer om de schade vergoed te krijgen via de zg. wildschaderegeling. Dat door sommige boeren de Rotganzen aangeduid worden als 'ganzen met de gouden voetjes' (pers. comm. J. v.d. Ven) zegt overigens wel iets over de soepelheid van deze schadevergoedingen!

Zolang er vreedzame en rationele methoden zijn ter bestrijding van landbouwschade is het niet verantwoord jacht aan te prijzen als 'noodzakelijk'. Trouwens, ook de wetgever heeft nadrukkelijk de jacht losgekoppeld van de schade-problematiek. Het jachtseizoen beslaat immers maar een gedeelte van de totale periode waarin ons land ganzen herbergt, namelijk alleen de maanden september t/m januari. Bovendien mag dan uitsluitend geschoten worden op Rietgans, Grauwe Gans en Kolgans, terwijl de jacht op Brandgans, Rotgans en Kleine Rietgans permanent gesloten is. Overlast die

veroorzaakt wordt door de 'beschermde' ganzensoorten en overlast die optreedt buiten het seizoen, mag derhalve door jagers niet bestreden worden (zo dit al zou helpen). Zodoende erkent de wetgever dat jacht niet bedoeld is ter voorkoming van landbouwschade.

Gezien vanuit de belangen der landbouwers is ganzenjacht dus overbodig of zelfs nadelig. Vanuit het perspectief van de bescherming der natuur is ganzenjacht zelfs ronduit ongewenst. Voor geen enkele dier- of plantensoort vormen ganzen ook maar de geringste bedreiging. Integendeel, ganzen zijn nuttig en nodig in het ecosysteem waartoe zij behoren. De gans is een typische bewoner van terreinen met een lage en open begroeiing. Een dergelijk vegetatietype is echter sterk onderhevig aan successie, en is derhalve gedoemd te verdwijnen tenzij de dynamiek groot genoeg is om het pionierkarakter te bewaren. Naast abiotische factoren, zoals waterstandwisseling, opwaaiing en afslag, zijn hier tevens biotische factoren zoals vraat en bemesting van belang. Welnu, ganzen vormen een

Jager met ganze-lokfluit.

biotische factor van gewicht. Kwelders, riviermonden, moerasachtige plassen, slik- en zandplaten danken hun aanzien in niet geringe mate aan de geregelde aanwezigheid van grote ganzengezelschappen. Tussen vogels en vegetatie is een langdurig beproefd verbond tot stand gekomen: zonder de draagkracht van het terrein blijvend te schaden, zorgen de ganzen voor juist zo veel bemesting en vegetatiebeschadiging, dat de oorspronkelijke begroeiing bewaard blijft.

Maar niet alleen in Nederland, in hun overwinteringsareaal, fungeren ganzen als factor in de milieudynamiek – ook in hun broedgebieden, de noordelijke toendra's, oefenen zij een onmiskenbare invloed uit op de kwaliteit van het plantendek. Als gevolg van begrazing wordt plaatselijk de bodem blootgesteld aan de werking van licht en lucht. De bovenste laag droogt hierdoor sneller uit, en er ontstaan scheuren en kale plekken, die geleidelijk aan begroeid raken door lagere planten (zoals de algesoort *Stratonostos commune*). Deze planten zorgen op hun beurt voor de nodige stikstof die ook hogere plantesoorten in staat stelt zich te ontwikkelen. Ganzen brengen derhalve een proces op gang dat uiteindelijk de verjonging van het plantendek veroorzaakt.⁷⁾ Toendra's, maar ook kwelders en moerassen, zijn milieus met een wankel evenwicht. Ondoordachte ingrepen verhogen de kwetsbaarheid van deze systemen en bergen grote risico's in zich. Het is daarom noodzakelijk dat de van nature werkzame milieu-dynamiek zo min mogelijk wordt geobstrueerd. Met het oog hierop vormt het behoud van ganzen een onmisbaar onderdeel van het beheer van genoemde ecosystemen. De ganzenjacht moet worden aangemerkt als een ergerlijke doorkruising van dit beheer. Gebleken is immers, dat voor ganzen de jacht een zeer belangrijke (misschien wel primaire) mortaliteitsfactor vormt. Waar de ganzen beschermd worden, ziet men namelijk de stand toenemen.⁸⁾

De verontschuldiging van jagers, dat zij slechts 'vervangende mortaliteit' zouden veroorzaken en dus de natuurlijke populatiedichtheid als zodanig niet zouden aantasten, gaat derhalve ten aanzien van ganzen niet op: door de jacht zijn er wel degelijk minder dieren dan er eigenlijk zouden zijn.

Ook aan de natuurbeschermingsbeweging bewijst de ganzenjacht slechte diensten. Twee voorbeelden zal ik daarvan noemen.

De jacht op trekvogels wordt door natuurbeschermers unaniem verworpen, aangezien bij deze categorie dieren absoluut niet beoordeeld kan worden wat de gevolgen van bejaging zullen zijn voor de structuur van de populaties en voor de stand van de soorten. Jagen op trekvogels is als koekappen met de ogen dicht: de consequenties zijn niet te voorzien en worden pas achteraf gepresenteerd.

Het is bekend dat tijdens de trek vogels die afkomstig zijn van zeer verspreid gelegen broedgebieden, convergeren langs smalle routes en samentrekken in geconcentreerde rustgebieden. Zodoende ontstaan opeenhopingen, waarvan een waarnemer die niet door kennis gehinderd wordt, gemakkelijk de indruk kan krijgen dat er een 'overvloed' aan vogels is, waarvan 'naar hartelust' geoogst kan worden. Schijn bedriegt echter, want de concentraties worden veroorzaakt door geografische factoren en doorgaans niet door overbevolking.

De trieste geschiedenis van de Amerikaanse Trekduif bewijst dat het lang niet denkbeeldig is, dat een diersoort die tijdens de trek nog in dichte drommen voorkomt, toch binnen een luttel aantal jaren en voor alle betrokkenen totaal onverwacht wordt uitgeroeid. Het is derhalve begrijpelijk dat de laatste tijd steeds heftiger protesten opklinken tegen de ongebreidelde slachtingen die in Zuid-Europa (met name in Italië) onder de trekvogels worden aangericht. Gehoopt mag worden dat op den duur de regeringen van de betreffende landen zich toch wel iets van de gerechtvaardigde bezwaren zullen gaan aantrekken en de politieke moed zullen opbrengen deze praktijken een halt toe te roepen.

Maar daartoe is het wel noodzakelijk dat degenen die de waarschuwendende vinger opheffen, zelf niets te verwijten valt. En dat is het nu juist. Ook in ons land wordt nog op trekvogels gejaagd – in het bijzonder op ganzen. Deze inconsequentie vormt een smet op ons blazoen en verschaft de Zuideuropese landen een excuus om onze verontwaardiging als onwaarachtig af te doen.

Let wel: het gaat hier om de kracht van onze

Brandganzen.

argumentatie. Of de jacht in Nederland misschien beter gereguleerd is dan in Zuid-Europa, staat buiten debat – het punt is, dat wij zelf zondigen tegen een beginsel dat wij anderen voorhouden. Zolang wij tolereren dat binnen onze grenzen op ganzen en andere trekvogels mag worden gejaagd, zal men ons niet serieus nemen wanneer wij de stem verheffen tegen de jacht op trekvogels in andere landen. Een tweede voorbeeld betreft de situatie in Rijnland-Westfalen (West-Duitsland). Hier is de jacht op ganzen reeds enige jaren gesloten, dit tot groot verdriet van de ganzenjagers ter plaatse. Momenteel wordt op de Duitse overheid grote druk uitgeoefend de ganzenjacht weer toe te staan. Daarbij voert men aan, dat een paar kilometer verderop – men doelt dan op het Nederlands grondgebied – de ganzen die in Duitsland beschermd worden, toch worden doodgeschoten. De Duitse jagers concluderen, dat die ganzen dan maar beter in het eigen land kunnen worden geschoten, maar een

veel sympathieker, en in ieder geval veel ‘gansvriendelijker’ gevolgtrekking lijkt mij te zijn, dat de ganzen ook in Nederland beschermd zouden moeten worden. Zoals de toestand nu is, wordt de Nederlandse ganzenjacht gebruikt als argument voor het heropenen van de jacht in Duitsland.

Ganzenjacht is tevens nadelig voor het welzijn van de dieren. Aan het einde van een duizenden kilometers lange trektocht arriveren de ganzen sterk vermagerd en uitgeput in ons land, en zoeken dan rustige, voedselrijke gebieden om weer op krachten te komen. Eén gewerschot is voldoende om een heel gezelschap op de wieken te krijgen – de dieren vliegen dan lange tijd angstig rond en verliezen zo totaal onnodig nóg meer energie. Ganzenjacht is bovendien een uitermate wreed bedrijf. Maar liefst 41% der Kleine Rietganzen en 37% der Grauwe Ganzen draagt hagel in het lichaam, ten teken dat zij in het verleden een of meerdere malen aangeschoten zijn.⁹⁾

Of deze dieren van geluk mogen spreken dat zij niet dodelijk getroffen zijn, is zeer de vraag, want in veel gevallen zullen zij onophoudelijk hinder ondervinden van de loden hagelkorrels. Dat aanschietsen – men spreekt ook wel van ‘ziek schieten’ – eer regel dan uitzondering is, blijkt bijvoorbeeld uit een ooggetuige-verslag dat gemaakt is van een ganzenjacht in Zeeland, waaruit ik de volgende passages citeer: ‘Het tweede schot raakt zichtbaar een andere vogel uit het gezelschapje. Stukken van veren dwarrelen langzaam omlaag. De Rietgans herstelt zich echter en ook de twee hieropvolgende hagelladingen zijn niet in staat de vogel alsnog omlaag te halen. Met vereende krachten klimt hij verder omhoog. Op zijn eentje verdwijnt de zieke gans in de richting waaruit hij kwam’.¹⁰⁾

Even later: ‘Vier daverende schoten leveren alleen omlaag dwarrelende veren op. Eén gans zakt even aangeschoten uit de troep en lijkt te vallen. Hij herstelt zich echter keurig, stijgt weer en voegt zich bij de verschrikte groep.’¹¹⁾ En verderop: ‘De ander gaat in een onnatuurlijke lage en dalende glijvlucht de zijde van de buisleidingenstraat uit. ‘Kennelijk een longschot’, constateren de Nimrods. Na afloop van de jacht zullen ze de vogel gaan zoeken’.¹²⁾ Dat het aanschietsen zo veelvuldig voorkomt, wordt veroorzaakt door het feit dat ganzenjagers er niet zelden ‘op los’ schieten en dan maar afwachten of zij toevallig iets geraakt hebben. Zo is bijvoorbeeld uit tellingen in Denemarken gebleken, dat tijdens een jacht op Kleine Rietgansen gemiddeld maar liefst 63,5 maal moest worden gevuurd om één exemplaar neer te halen. Ook is waargenomen dat jagers een Grauwe Gans 43 maal beschoten – overigens zonder dat dit dier dodelijk werd getroffen.¹³⁾ Uit Zuid-Zweden wordt gerapporteerd dat tijdens een ganzenjacht 65 schoten nodig waren om drie ganzen te doden, d.w.z. 20 à 25 schoten per gans.¹⁴⁾ Dit toont de onverschilligheid en nalatigheid die ganzenjagers aan de dag leggen – alles natuurlijk zeer ten detrimente van de dieren.

Peter Scott heeft al eens gezegd dat, als jagers meer zouden nadenken over ganzen, zij zouden ophouden met jagen. En hij kan het weten, want voor de Tweede Wereldoorlog was hij

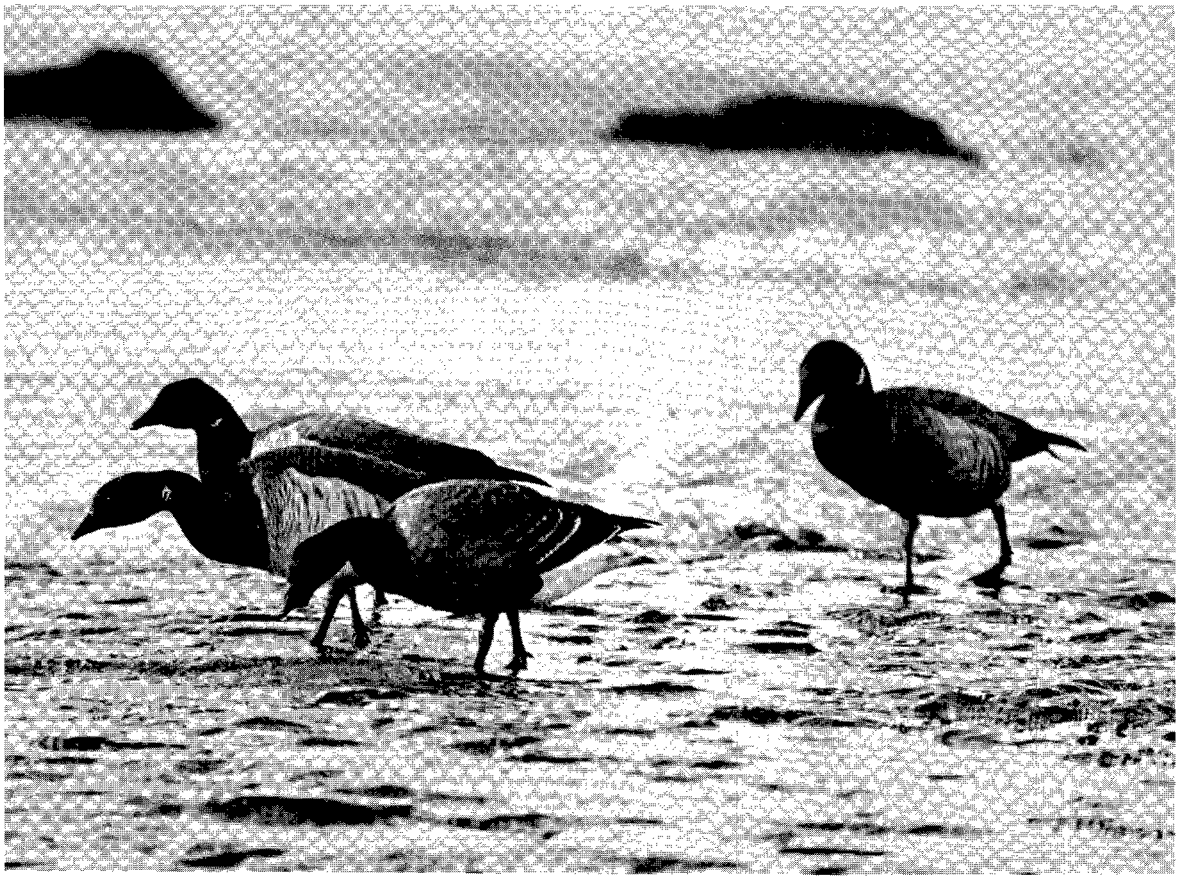
zelf een fanatiek ganzenschieter, die echter bij de aanblik van een gewonde gans plotseling begreep waarmee hij eigenlijk bezig was. De gans was aangeschoten en neergevallen op een eilandje dat omgeven was door drijfzand en daardoor niet bereikbaar. Zijn poten waren gebroken, hij kon niet meer staan, maar zijn kop hield hij rechtop. Dagenlang bleef het dier zo liggen eer zijn krachten het begaven.

‘Met welk recht had ik bijgedragen aan zijn lijden en aan het lijden van talloze andere vogels die ik verwond had tijdens twintig jaren jacht op waterwild?’ zo vroeg Scott zich af ‘Toch had ik al die jaren geweten dat een groot deel van mijn schoten geen voltreffers waren geweest maar ook geen missers. Op de een of andere manier had ik mijn geest verhard tegen die gedachte – mijn gevoel afgestompt – omwille van het ruwe, primitieve plezier van de achtervolging, de romantiek van wind en regen, de bekwaamheid en kennis die nodig waren om het gedrag van de prooi te beoordelen, de invloeden van het getij en van de maan, het omgaan met boten en het hanteren van het geweer.

Dit, samen met het gezonde buitenleven en het element van sportieve wedijver met andere jagers scheen gedurende al die jaren de rechtvaardiging te zijn van die massa van ineenskrimpende, gewonde vogels die langzaam en pijnlijk in mijn handen waren gestorven – totdat ik op die ene dag die wilde gans zag op die modderbank en niets dat leek te rechtvaardigen. Daarom verkocht ik mijn geweren.’¹⁵⁾

Afgezien van het leed dat door jagers aan onschuldige dieren wordt toegebracht, is de jacht tevens verantwoordelijk voor de ontwrichting van ganzenfamilies. Ganzen leven namelijk het grootste gedeelte van het jaar in familiegroepen, die op hun beurt deel uitmaken van grotere ganzentroepen. Binnen deze familieverbanden vormt het ouderpaar de centrale kern, want ganzen blijven elkaar doorgaans voor het leven trouw. Bij verlies van een partner gaat de overgeblevene in de regel geen nieuwe verbinding meer aan.¹⁶⁾

Illustratief voor de sterke binding tussen gepaarde ganzen is de geschiedenis van een kolgans-paar waarvan het mannetje aangeschoten was en door de jager in gevangenschap werd

Rotganzen.

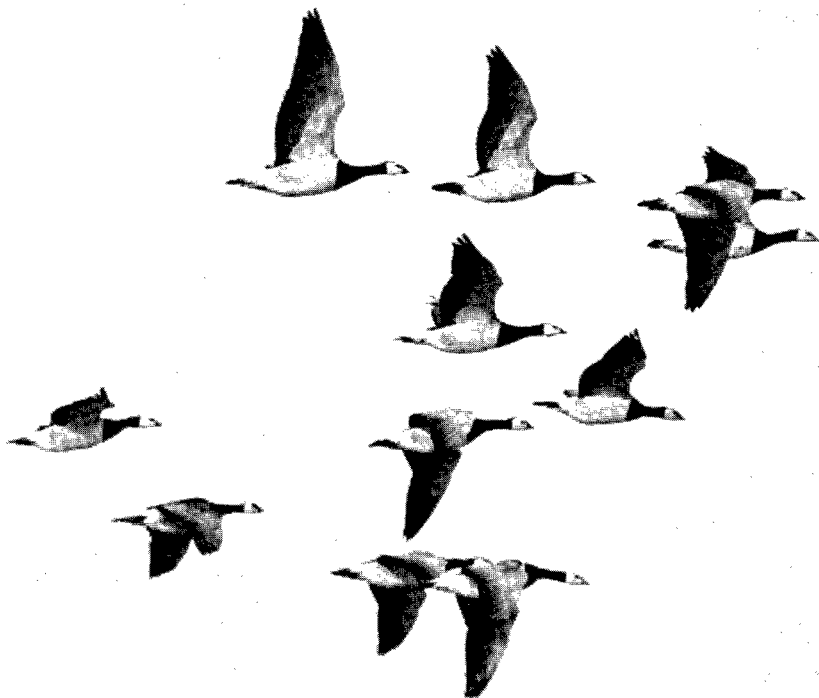
gehouden. Het wijfje, dat aanvankelijk gezucht was, kwam echter weerom en voegde zich vrijwillig bij het mannetje. Een winter lang hield zij hem gezelschap. In de zomer en het najaar was zij afwezig, maar in de daaropvolgende decembermaand keerde zij weer bij hem terug. Dat werd haar noodlottig: op een dag gebruikte de jager het mannetje als lokvogel en het trouwe wijfje werd, toen zij haar partner herkende en zich bij hem wilde voegen, neergeschoten.¹⁷⁾

De hechte structuur der ganzenfamilies heeft, net name voor de jonge dieren, een duidelijke survival value'. Terwijl de neiging tot zwerven en trekken aangeboren is, beschikken pasgeboren ganzen nog niet over informatie betreffende de juiste trekwegen en de veilige overwinterplaatsen. Die informatie wordt geleerd van de ouders. Jonge ganzen wier ouders gedood worden, moeten dus alles op alles zetten om aansluiting te vinden bij andere ganzengezelschappen, omdat zij de nodige leiding niet

kunnen ontberen. Die aansluiting bij soortgenoten verloopt echter niet zonder problemen, want tussen de verschillende ganzengroepjes onderling bestaat de nodige wrijving.

Binnen een ganzentrop heeft ieder groepje namelijk een aparte rangorde. Groepjes jongen zonder ouders staan lager genoteerd dan volledige gezinnen en alleenstaande jonge vogels bevinden zich zelfs helemaal onderaan de sociale ladder.¹⁸⁾ Het gevolg van deze situatie is, dat ouderloze ganzen niet meer kunnen rekenen op de zo noodzakelijke actieve bewaking en begeleiding. Dientengevolge zijn hun overlevingskansen geringer.¹⁹⁾

Welbeschouwd is de jacht op ganzen een activiteit die nadeel berokkent aan zowel de ganzen, alsook aan de landbouw, het milieu en de natuurbescherming. Er is met de beste wil van de wereld geen enkele reden te bedenken waarom het schieten van ganzen heilzaam zou zijn – of het zou moeten zijn vanwege de 'thrill' van het doden. Maar deze laatste reden is uitgespro-

Brandganzen (foto Martijn de Jonge).

ken immoreel: genoeg scheppen in het afmaken van dieren, is strijdig met de eerbied die wij het leven verschuldigd zijn. Sterven is geen vermaak.

Het siert de KNNV dat zij in haar onlangs vastgestelde jachtstandpunt de eerbied voor het leven heeft vooropgezet. Jacht is alleen dan acceptabel wanneer het een noodzakelijke en nuttige beheersmaatregel is. Geheel in de lijn met dit standpunt kan geconcludeerd worden dat aangezien het afschot geen enkel redelijk doel dient, de ganzenjacht niet gerechtvaardigd is. Permanente sluiting van de jacht op alle ganzen, is derhalve een vorm van *verantwoord* faunabeheer, en dient zo spoedig mogelijk te worden gerealiseerd.

Adres van de schrijver:

(foto's: Fred Hess)

Noten

1. Vgl. o.a. Anonimus, 'Gansslaan nog steeds in trek', *Algemeen Dagblad* 4-7-79
2. T. Lebre, 'Gedachten over de ganzenjacht, de Jachtwet' (p. 153) in: T. Lebre, Th. Mulder, J. Philippona en A. Timmerman, *Wilde ganzen in Nederland*, Zutphen z.j.

3. T. Lebre, 'Ganzen en landbouw' (p. 155) in Lebre c.s., op. cit.
4. Ibid. (pp 156-7)
5. Ibid. (p. 157)
6. Wildfowl and Agriculture, Uitgave Roya Society for the Protection of Birds, Sandy 1975
7. T. Lebre, 'De plaats van ganzen in het eco systeem' (p. 28) in: Lebre c.s., op. cit.
8. Th. Mulder, 'De Rotgans (*Branta bernicla*)' (pp. 105 en 106) in: Lebre c.s., op. cit.
9. H. Meltofte, 'De trefkans tijdens intensieve jacht op kustvogels in Denemarken', *He Vogeljaar* 27 no 4 (1979) p. 163
10. L. Priesman, 'Ganzenjacht: kou lijden en genieten van het ganzen kijken en schieten', *Argus* no 2 (1976) p. 19
11. Ibid. p. 20
12. Ibid. p. 21
13. Meltofte op. cit. p. 163
14. J. Karlsson, 'Spridning av blyhagel isamban med jakt', *Anser* 15 (1976) pp. 39-50
15. P. Scott, 'I have sold my guns', *Nature in Focus* 10 (1971) p. 6
16. Th. Mulder, 'Het gedrag', in: Lebre c.s., op. cit. (pp. 38 en 44)
17. Ibid. p. 44
18. Ibid. p. 38
19. Ibid. p. 45